

Egypt, performed during the years 1825—1828: including particulars of the last illness and death of the Emperor Alexander, and of the Russian conspiracy : In 2 vol. / J. Webster. – Vol. 1. – London, 1830. – 162 p.

Шахін Ю. В.

УДК 930(477):94(497.1)

ЧОМУ РОЗПАЛАСЬ ЮГОСЛАВІЯ? ВЕРСІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

В статті розглянуто основні підходи українських учених до проблеми розпаду югославської федерації. Представлена класифікація їхніх підходів і критика їх методологічних позицій, встановлена ступінь розробки проблеми і перспективи подальших досліджень.

Ключові слова: *розпад Югославії, українська історіографія, методологічна еkleктика.*

Причини драматичних подій, які спіткали в 1990-і рр. народи західних Балкан, ще довго будуть осмислюватися у історичній науці. В світі вже існує величезна кількість досліджень причин розпаду Югославії. На жаль, українська історіографія поки не може похвалитися значними здобутками у цій царині.

Звичайно, розпад Югославії в Україні досліджується. Щонайменше півтора десятка науковців опублікували роботи, присвячені даному питанню. Серед них історики, політологи, економісти, фахівці з міжнародних відносин, військової історії та навіть один дипломат. Однак їх зусилля зосереджені на проблемі розпаду як такого. Тому вони радше розглядають події 1990-х рр., аніж шукають їх витоки. Як наслідок, в більшості історичних досліджень відсутня історична глибина. Деякі автори просто констатують, що наприкінці 1980-х рр. в Югославії були внутрішні проблеми і країна була достатньо дезінтегрована, а чому так стало-

ся – не пояснюють. Для ілюстрації можна вказати роботи О. Малиновської, М. З. Нагірного, Г. М. Перепелиці [8; 10; 13]. Хоча О. Малиновська висловлює думку, що в народів Югославії не було традиції спільного співіснування, тому їх тримала разом лише комуністична партія, і коли вона втратила владу в результаті кризи «соціалізму», Югославія розпалася [8, с.46,54].

Зустрічаються і більш складні випадки, коли автори ставлять питання, а потім на нього не відповідають. Наприклад львівський фахівець з міжнародних відносин С. П. Мовчан висловив думку, що Югославія розпалась внаслідок кризи теорії та практики югославізму та пообіцяв у своїй статті пояснити причини цієї дискредитації. Але фактично він показав, не чому, а як було дискредитовано югославізм. Відповідь на питання «чому?» він так і не надав [6].

Майже всі ті українські науковці, які більш-менш прямо формулюють причини розпаду Югославії, вважають зовнішній чинник у розпаді Югославії другорядним. Тому варто було б очікувати, що висуваючи на перший план внутрішній чинник, вони його ґрунтовно дослідять. Однак, реальність не відповідає припущенням. Поки що результати вкрай неоднозначні. Систематизувати їх за окремими підходами дуже важко. Дослідників відрізняє, як правило, еkleктизм та внутрішня непослідовність. Часто в одній і тій же роботі вони дають несумісні пояснення, або заперечують в кінці те, що доводили на початку. Тому наведені нижче групи виділені з певною часткою умовності.

Насамперед, існує група дослідників, які розуміють внутрішній фактор розпаду як суб'єктивний. Югославія нібито розпалася внаслідок змін в масовій свідомості, які є самостійною рушійною силою історичного процесу, або внаслідок суб'єктивних помилок. Отже, це ідеалістичний підхід. Його прихильники відрізняються дуже несхожими політичними переконаннями, однак методологічна основа в них має багато спільного.

Особливо яскраво ідеалізм проступає в творах Є. Пашенка та О. Надтоки. Філолог і дипломат Євген Пашенко – агресивний антикомуніст. Він вважає, що причина етнічних конфліктів в Югославії – накладання «комуністичної системи» на суспільства з глибокою архаїчною традицією. Ця система нібито знесла стримуючі фактори, властиві християнській цивілізації та замінила їх своїм язичництвом. Це і спонукало «національні організми» до агресії [12, с.100]. Варто зауважити, що кривава націоналістична різанина властива і тим регіонам з архаїчною традицією, які ніколи впливу сталінізму не зазнавали. Особливо показовий в цьому плані Судан, де сторонами конфлікту були народи, які здавна сповідують монотеїстичні релігії. Окрім світової історії Пашенко не надто обізнаний і з історією югославської федерації. Він серйозно написав, що в ній панував один етнос (серби) [12, с.102].

О. О. Надтока яскраво виражений постмодерніст. Він досліджує не історію Югославії, а конструювання ідентичностей в Югославії, при чому спираючись не на джерела, а на англomовну історіографію [11]. Взагалі можна скільки завгодно з'ясовувати, як змінювався зміст ідеології югославізму, малювати «карти пам'яті» та розглядати внутрішні протиріччя концепції братерства та єдності, але це жодним чином не наблизить до причин еволюції ідеології та масової свідомості жителів Югославії.

О. І. Брусиловська та О. Іваніщак не обмежують суспільне життя чистою свідомістю – об'єктивна реальність для них існує. Але причини розпаду Югославії вони в кінцевому рахунку зводять до ідеалістичних чинників. О. Іваніщак продемонструвала прогресивні демократичні погляди, рішучо засудила югославських націоналістів, однак причини розпаду визначила надзвичайно спрощено. Причиною югославської трагедії вона вважає «ексгумацію 19-столітньої національно-визвольної ідеології» [3, с.73]. Хто і чому її

ексгумував, і чому ця операція вдалася? У відповідь автор повідомляє лише про суб'єктивну помилку: «Можна припустити, що керівникам Югославії... в запалі боротьби за владу забракло професіоналізму та почуття відповідальності» [3, с.75].

О. І. Брусиловська в своїх роботах розглядає передісторію югославської кризи ледь не з XII ст. Їй знайомі такі явища, як конституційні реформи та підйом націоналістичних настроїв в 60-70-і рр., економічні негаразди 80-х, косовська криза 1981 р. Ці огляди містять деякі фактичні помилки (наприклад, вождь четників замість Дражи Михайловича став Анте Михайловичем), але в даному випадку нам важливий теоретичний аспект дослідження. На перший погляд здається, що О. І. Брусиловська звичайний прибічник багатофакторного підходу, але це омана. За багатофакторною завісою ховається послідовний ідеалістичний монізм: «Отже, розпад Югославії в тій формі, що реально мала місце, був зумовлений особливостями ментальних характеристик народів федерації, а інші внутрішні та зовнішні чинники відігравали свою роль залежно від їх суб'єктивного сприйняття» [2, с.62]. В більш пізній роботі вона формулює головну причину поіншому: «...Розпад Югославії відбувся з внутрішніх, а не тільки зовнішніх причин. Головною з них було поступове витіснення комуністичної ідеології націоналістичною» [1, с.198]. При чому повного розпаду Югославії можна було уникнути, однак цьому завадили «суб'єктивні помилки керівництва СФРЮ» [1, с.246].

Другу групу дослідників об'єднує уявлення про несумісність югославських народів. Вона нібито була постійно діючим фактором, а різні внутрішні та зовнішні обставини лише посилювали чи пом'якшували його дію. Отже розпад Югославії був неминучим. Такий підхід до проблеми можна назвати метафізичним (в гегелівському розумінні цього терміна). Найбільш послідовний тут О. Є. Лапшин. Всерйоз сприймаючи антинаукове вчення геополітиків,

він дійшов висновку, що перебування сербів, хорватів та словенців в єдиній державі було протиприродним. Югославія нібито була штучно створена великими державами, які тримали разом всі ці народи всупереч їх геополітичним інтересам. І коли з закінченням «холодної війни» у всіх великих держав зникла зацікавленість у збереженні Югославії, народи почали діяти згідно своїм природнім прагненням. Так Югославія і розпалася [7, с.32, 33, 40]. Проте Лапшин ніколи дослідженням внутрішньої історії Югославії не займався, тому його концепція – суто умоглядна побудова. Втім, віддаючи данину еkleктиці, Лапшин згадує підйом націоналістичних рухів в 80-і рр. та негативний вплив смерті Тіто на долю країни.

Д. Юрошевич та В. Козаков і О. Маначинський ставлять наголос не на геополітичній, а на етноцивілізаційній несумісності. Юрошевич та Козаков наполягають, що етнічна конфліктність була постійно діючим фактором в історії Югославії [22, с.99–100]. «Проте констатація існування об'єктивних причин конфлікту, його закономірності не дає відповіді на запитання про чинники і час загострення...» [22, с.101]. Після цього справедливого зауваження вони переходять до конкретно-історичного аналізу. Спираючись на думки Стіпе Шувара вони вказують на економічні негаразди 1960-х рр. Їх помилково спробували подолати шляхом децентралізації. «Реформа сприяла посиленому формуванню в республіках національної за характером бюрократії... Все це призвело до панування республіканських (національних) інтересів над загальноюгославськими, сприяло розвитку націоналізму й генерувало процеси дезінтеграції» [22, с. 102]. Однак вірні своїй метафізичній ідеї вони роблять з цього висновок, що не політичний конфлікт прийняв національну оболонку, а навпаки національний політичну.

Другий фактор розпаду Югославії на їх думку зовнішній. Вони озброїлись ідеєю Хантінгтона про перехід конфліктів у світі від ідеологічних до цивілізаційних. А в Югославії

як раз були три релігійні цивілізації, тому «вони розкололи югославське суспільство» [22, с. 113].

О. Я. Маначинський причини розпаду Югославії прямо не формулює. Але всім викладом матеріалу створює у читача враження, що національна ворожнеча між хорватами і сербами, сербами і албанцями – постійно діючий фактор, незалежно від історичних обставин. Його дію посилило нібито вороже ставлення Тіто до сербів та негативні наслідки реформи 1965 р. [9, с.83–84, 88].

Однак завершуючи нарис югославської історії Маначинський вставляє абзац, котрий повністю не в'яжеться з усім, що він написав до цього: «В сутності, долю Югославії визначила боротьба етнократичних кланів. Їх схватка за владу та власність вилилась в етнічні конфлікти» [9, с. 97]. На нашу думку це справедливе твердження, однак з методологічної точки зору його наявність в такому контексті зближує О. Я. Маначинського з еkleктиками.

Еkleктики становлять наступну групу вчених, що відстоюють вирішальний характер внутрішніх факторів розпаду Югославії. Вони, як і попередні вчені наводять строка-тий перелік причин розпаду Югославії, але, на відміну від них, доводять багатофакторний підхід до логічного завершення, і в них зовсім неможливо знайти ієрархію причин чи провідний фактор. Серед українських вчених це А. В. Шилова та Д. М. Шлапаченко. Обидва автори досліджували політичні кризи 1990-х років і спробували знайти їх історичні витоки.

По-перше, А. В. Шилова всупереч історичним фактам твердить, що югославська ідея нав'язувалася згори бюрократичним методом, і тому жителі країни в ній розчарувалися. По-друге, вона висловлює ідею про історичну незавершеність розвитку югославських народів, тому вони прагнули до створення власних держав. Ця ідея зближує А. В. Шилову з російським дослідником С. А. Романенко.

По-третє, фактором розпаду Югославії стала смерть Тіто, що відігравав роль верховного арбітра. По-четверте, в 1980-і рр. почалася економічна криза, і знизився рівень життя. Поп'яте, Югославія втратила «значення «стратегічної буферної держави» між Сходом і Заходом» [19, с.120, 123; 20, с.11, 17]. В той же час А. В. Шилова без всяких обґрунтувань заявляє: «Головною причиною фіаско югославської держави став провал планів перетворення її в розвинуту європейську державу», - тобто провал модернізаційної політики [20, с.12]. Встановити у неї системний зв'язок всіх наведених причин не уявляється можливим.

Д. Шлапаченко теж без всяких сумнівів суміщує взаємовиключні тези. В одному випадку він вказує, що косовську кризу викликала конкуренція націоналізмів, а демографічні, фінансово-економічні, соціокультурні та метально-психічні фактори – вторинні. А в іншому випадку їх же він називає основними [21, с. 26,41]. В одному випадку він визначає внутрішні фактори розпаду СФРЮ як «суміщення політичної децентралізації зі спробами перерозподілу економічних ресурсів та економічних активів», які в кінці 1980-х рр. стимулювала економічна криза. Шлапаченко впритул підійшов до проблеми боротьби республік за власність хоча б на завершальному етапі історії СФРЮ, однак розробляти її не став [21, с. 25, 27]. В другому випадку він твердить, що причиною краху СФРЮ стала радикальна ідеологія, що поєднує націоналізм і соціалізм, яку запропонував С. Мілошевич [21, с. 41]. А в третьому місці заявляє, що розпад Югославії невідворотно зумовили спори між етнічними групами, що не були залагоджені з часів другої світової війни [21, с. 25]. Після цієї плутанини перейдемо до наступної групи.

Четверту групу складають автори, які висувають на перший план соціально-економічні чинники. Ніхто з них не є моністом (багатофакторний підхід не обминув і їх),

однак саме ці чинники вони ставлять на перше місце. В світовій науці поширена думка, що сплеск націоналізму та розпад Югославії викликала нерівномірність економічного та соціального розвитку її регіонів. Серед українських науковців її поділяють М. Каменецький та Г. Саган.

М. Каменецький цю позицію регулярно висловлює, але спеціальними дослідженнями не обґрунтував [4; 5]. Можливо саме тому він постійно схильний до її підкріплення додатковими чинниками та навіть ревізії. В 1995 р. він важливу роль відводив смерті Тіто, яка сама по собі загострила політичні та економічні проблеми [4, с.42]. В 2007 р. додаткове місце зайняв релігійний поділ [5, с.85], і несподівано з'явився другий головний чинник – «нерівноправні міжетнічні відносини, а їх переходу в область політичних та економічних стосунків сприяло небажання керівництва країни вирішувати їх на рівноправній основі» [5, с.90]. Отже, знайшовши два різних головних чинника, Каменецький зблизився з попередньою групою.

Цікаво, що серед українських науковців він єдиний, хто в числі причин розпаду Югославії вказав на класову боротьбу. На його думку страйк косовських шахтарів на початку 1989 р. стимулював загострення міжреспубліканських відносин [5, с.85].

Галина Саган справедливо відзначила, що зв'язок між нерівномірним розвитком регіонів та розпадом Югославії зазвичай констатують, але не розкривають [17, с. 22]. Тому вона звернулась до конкретно-історичних досліджень цієї проблеми на матеріалі другої половини 1960-х – початку 1980-х рр. [17; 18]. Це був великий крок вперед, адже до неї ніхто подібних досліджень в українській історіографії не проводив. З точки зору накопичення нового матеріалу роботи Г.Саган становлять незаперечну цінність, однак з точки зору теоретико-методологічної складової автор демонструє нездатність до адекватних висновків. Її узагальнення містять

соціологічні помилки і кричущо протирічать змісту власних статей. Наприклад, вона твердить, що союзний центр створював «видимість боротьби із соціальною нерівністю етнічних меншин» [17, с. 24]. Між тим, соціальний і національний статус в Югославії співпадав хіба що в циганів, а сама Г. В. Саган проблему співпадіння цих статусів взагалі не розглядала. Вона просто помилково ототожнює економічну нерівність з соціальною. Ще приклад: владі югославської федерації вона приписує «імперські плани», які нібито завадили розвитку економічно відсталих регіонів, хоча взагалі не торкалася зовнішньої політики. Не знає вона і того, що політика економічного вирівнювання проводилася в Югославії з 1945 року. В іншій статті висновки в неї ще цікавіші: переконливо показавши, як економічні проблеми генерували в країні націоналізм, вона перекреслила власні зусилля і без всяких доказів заявила, що причини негативних процесів в Югославії це «принципи самоуправління та партійного керівництва» [18, с. 499-500].

Окрему позицію в групі, що розглядається, займає П. М. Рудяков. Причини розпаду Югославії він вбачає у соціальному факторі. Погляди П. М. Рудякова пройшли еволюцію. В 1994 р. він вважав, що головна внутрішня причина кривавої бійні на Балканах – сплеск націоналізму, а економічні протиріччя – другорядний фактор [16, с. 104, 106]. Як він писав, «в ситуації наростаючої конфліктності на рівні міжнаціональних відносин економічні протиріччя між суб'єктами югославської федерації набули антагоністичного характеру». Однак вже тоді П. М. Рудяков висловив думку, що політичні еліти югославських республік в 1980-і рр., «граючи на розпалюванні націоналізму і спекулюванні історичними міфами, повели боротьбу за переділ федерального «пирога»...» [16, с. 104].

В 2001-2004 рр. це пояснення стало в П. М. Рудякова провідним. Він рішучо заперечує цивілізаційний характер «балканської кризи». Такого характеру надали їй

безвідповідальні спекуляції політиків на історичному минулому [14, с. 222–223, 225; 15, с. 78–79]. Причиною розпаду Югославії стало протистояння нових місцевих еліт зі старими та федеральним центром «за перерозподіл владних повноважень та майна» [15, с.79, 82]. В 2004 р. він формулює цю думку ще більш виразно: «Югославію «розвалили» (точніше було б сказати «порозтягали на шматки») правлячі еліти – республіканські, регіональні, локальні, – які, у відповідний спосіб оцінивши ситуацію, що склалася в країні наприкінці 80-х років, у реалізації власних політичних та економічних інтересів спробували піти шляхом свідомої відмови від будь-яких компромісів з опонентами й конкурентами задля досягнення максимально можливого успіху» [14, с. 218]. «Доля Югославії опиняється в руках етнократичних кланів» [14, с. 220]. Ці думки належать до самих глибоких серед всього, що дала з цього приводу українська історіографія.

В своїх оцінках П. М. Рудяков фактично солідарний з відомим російським славістом В. К. Волковим. Однак на відміну від Волкова він не вільний від еkleктичних впливів і зовсім не простежує свою концепцію на конкретному історичному матеріалі. В центрі уваги Рудякова – «балканська криза» 1990-х рр. Він визначає її як трансформаційну кризу, пов'язану зі зміною систем управління, перерозподілом сфер впливу, а також входженням «постсоціалістичних» країн в європейське співтовариство [15, с. 77–78]. Етнократичні клани тут ніби і ні до чого. Причини кризи за словами того ж автора пов'язані з об'єктивними проблемами та суб'єктивними прорахунками (економічними, політичними, міжнаціональними, міжконфесійними). А час їх виникнення П. М. Рудякову взагалі не цікавий. Він залишає на розсуд читача вибирати між серединою 1960-х та першою половиною 1980-х рр. [14, с.220]. Звідки взяли етнократичні клани і чому вони були такі непоступливі, П. М. Рудяков не досліджує.

Підсумовуючи аналіз проблеми, зазначимо, що українській історіографії розпаду СФРЮ властиві еkleктика, ідеалізм та суперечливість оцінок. Головна причина в тому, що українські науковці майже не досліджують історію федеративної Югославії як таку. Фокус уваги повністю зосереджений на подіях 1990-х рр. Це простежується навіть в спеціальних дисертаційних дослідженнях. Щонайменше в трьох дисертаціях сучасних науковців присутні окремі підрозділи, де розглядається питання розпаду Югославії як такого, але вони грають допоміжну роль. Нарисом передумов історичної драми 1990-х рр. вони просто вводять читача до курсу справи, і після цього цілковито зосереджуються на періоді югославської кризи. Конкретно-історичні дослідження періоду, що передував розпаду, майже відсутні. Узагальнюючих робіт з приводу розпаду Югославії немає. Тому більшість висловлених оцінок має характер робочих гіпотез, значна частина яких незадовільна чи з теоретичної, чи з фактологічної точки зору. Отже, питання вимагає подальшої розробки.

Shakhin Y. V.

WHY DID YUGOSLAVIA COLLAPSE? VERSIONS OF UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY

Summary

The article describes the main approaches of Ukrainian scientists to the breakup of the Yugoslav Federation. It presents a classification of their approaches and criticism of their methodological positions, the developing degree of problems and prospects for the further researches.

Key words: *the collapse of Yugoslavia, Ukrainian historiography, theoretical eclectics*

ПОЧЕМУ РАСПАЛАСЬ ЮГОСЛАВИЯ? ВЕРСИИ УКРАИНСКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

Реферат

В статье рассмотрены основные подходы украинских ученых к проблеме распада югославской федерации. Представлена классификация их подходов и критика их методологических позиций, установлена степень разработки проблемы и перспективы дальнейших исследований.

***Ключевые слова:** распад Югославии, украинская историография, методологическая эклектика.*

Джерела та література

1. Брусиловська О. І. Системні трансформації посткомуністичних країн Європи. 1989–2009: Навчальний посібник. – Одеса, 2011. – 444 с.
2. Брусиловська О. І. СФРЮ: Драма без епілога // Віче. – 2004. – № 8. – С.60–62.
3. Іваніщак О. Виникнення етнічних та релігійних конфліктів на території колишнього СРСР та СФРЮ // Вісник Львівського університету: Сер.: Міжнародні відносини. – Вип.16. – Львів, 2006. – С. 71–75.
4. Каменецький М. Бывшая Югославия – конфликтное пространство (опыт политической морфологии) // Политическая мысль. – 1995. – № 2–3. – С.40–49.
5. Каменецький М. Роль Хорватії у процесі розпаду СФРЮ // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія». – Вип. 18. – Ужгород, 2007. – С. 85–91.

6. Мовчан С. Від югославізму до утворення національних держав: причини розпаду Югославії // Вісник Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1996. – Вип. 31. – С. 117–126.
7. Лапшин А. Е. Конфликт в бывшей Югославии (1991-1995) в общеевропейской политике США. Дисс... канд. ист. наук. – Одесса, 1999. – 150 с.
8. Малиновська О. Югославський варіант // Політика і час. – 1993. – № 3. – С.46–54.
9. Маначинский А. Я. Югославия: приговор вынесен. – К., 2005. – 288 с.
10. Нагірний М. З. Становлення та розвиток республіки Хорватія: державно-політичний аспект. – Нововолинськ, 2008. – 184 с.
11. Надтока О. О. Югославізм проти націоналізму: нотатки на маргінесах югославського розпаду // Наукові записки НаУКМА. – К., 2008. – Т.78. Історичні науки. – С.55–61.
12. Пашенко Е. «Балканский» узел и этнические мифологии // Политическая мысль. – 1995. – № 1. – С.100–106.
13. Перепелиця Г.М. Конфлікти в посткомуністичній Європі. – К., 2003. – 430 с.
14. Рудяков П. М. Конфліктні вузли цивілізаційної «карти» Європи у ХХ ст.: Характер і витоки Балканської кризи // Сучасна цивілізація: гуманітарний аспект. – К., 2004. – С.216–228.
15. Рудяков П. «Балканська криза» (1991–2001): характер, особливості наслідки // Політична думка. – 2001. – № 1/2. – С.77–88.
16. Рудяков П. Расчленение Югославии – передел Европы // Политическая мысль. – 1994. – № 3. – С. 104–108.
17. Саган Г. Відсталі регіони в Югославії: Проблема розвитку (70-80-ті роки ХХ ст.) // Історичний жур-

- нал. – 2007. – № 4. – С.21–26.
18. Саган Г. Особливості національних рухів в Югославії у 60-80-ті рр. ХХ ст. // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 16. – К., 2008. – С.484–501.
 19. Шилова А. Визрівання державно-політичної кризи в СФРЮ та її наслідки // Вісник Київського національного університету ім. Тараса Шевченка: Історія. – 2007. – № 89/90. – С.120–123.
 20. Шилова А. В. Роль світового співтовариства в урегулюванні югославської кризи та участь у цьому процесі України (90-ті роки ХХ ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1998. – 18 с.
 21. Шлапаченко Д. М. Внутрішні, регіональні та міжнародні фактори в еволюції Косовського конфлікту: автореф. дис... канд. політ. наук. – К., 2010. – 49 с.
 22. Юрошевич Д., Козаков В. Югославський конфлікт: зіткнення цивілізацій? // Політологічні читання. – 1994. – № 4. – С.97–114.

Штенко О. Ю.

УДК 94(477.74)(262.5)(210.7):930"1946/1998"

ВИВЧЕННЯ ОСТРОВА ЗМІЙНИЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ: ФОРМУЛЮВАННЯ СУЧАСНОЇ НАУКОВОЇ ПАРАДИГМИ

У статті розглядається процес вивчення пам'яток острова Зміїний у другій половині ХХ ст., як один із етапів усвідомлення його культурної важливості.

Ключові слова: *острів Зміїний, підводні та наземні дослідження, преса, Одеський археологічний музей, археологічні залишки, античний храм.*